

NATIONAL ACCADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND
PEOPLES OF THE NEAR AND
MIDDLE EAST**

XXVII

YEREVAN - 2009

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ
ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՄԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի մի շատ կարևոր տեղեկությունը՝ Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի վերաբերյալ, կարող է լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք տալ, եթե ճիշտ չընկալվի և չքննարկվի կոնկրետ մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսի Մեծ Հայքի թագավորության պատմական աշխարհագրության համատեքստում: Ստրաբոնը գրում է, որ Գագակա (= Գանձակ) «քաղաքը 2400 ստադիոն հեռու է Արաքս գետից, որ բաժանում է Հայաստանը Ատրոպատենից, ինչպես ասում է Դելլիոսը՝ Անտոնիոսի բարեկամը, որ նկարագրեց նրա արշավանքը Պարթևաց դեմ, ուր ներկա էր նաև ինքը և մասնակցեց իբրև զորավար»¹: Պլուտարքոսը նույնպես, նկարագրելով Անտոնիոսի բանակի նահանջը Մարաստանից, գրում է, որ «եզրափակիչ մարտից հետո վեցերորդ օրը հռոմայեցիները հասան Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում է Հայաստանից»²: Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ Արաքսը, որն, անկասկած, հայկական Երասխն է, համարում են սահմանագիծ Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է Դելլիոսին, ապա վերջինս Դիոն Կասսիոսի մոտ հիշատակվող Քվինտոս Դելլիոսն է՝ Անտոնիոսի մերձավորներից մեկը³, որի վկայությունները, հավանաբար, ընկած են նաև Պլուտարքոսի տեղեկությունների հիմքում: Դելլիոսի՝ որպես ականատեսի, վկայությունները կարևոր են և արժանահավատ, սակայն հռոմեացին իրական պատմական իրողությունը ճիշտ չի ընկալել և հիշյալ տեղեկությունը լուրջ պարզաբանման կարիք ունի: Ըստ էության, խնդրոտ առարկայի պարզաբանումն առկա է նաև հենց Պլուտարքոսի երկում, սակայն մինչև դրան անդրադառնալը, քննենք այլ, հատկապես հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները: Նախ՝ որպես քննության ընթացքի համար ուղեցույց, նշենք, որ Ստրաբոնի հավաստմամբ Արաքսի աջափնյակը մ. թ. ա. I դարում գտնվում էր Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ: Ստրաբոնի մոտ հիշատակվող Փավնիտիս մարական երկրամասը⁴, որը նույնանուն է աշխարհագրագետի մեկ այլ հիշատակության Փավենե գավառին⁵, տեղադրությամբ համընկնում է Մարդպետականին (Արևելյան Վասպուրականին)⁶: Արարազոյանը Փավենեն նույնացնում է Ուտիք նահանգի Տրի գավառին⁷, սակայն, մեր կարծիքով, այդ նույնացումը ճիշտ չէ, քանի որ Արաքսենի դաշտը տարածվելով Երասխի երկու ափերին⁸, ընդգրկել է Միլի տափաստանը և Մուղանի դաշտի մի մասը, այլ խոսքով, Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող Արաքսենի դաշտը ներառել է նաև Տրի գավառը: Մենք կհիտում ենք Փավենե-Փավնիտիս նույնացումը այն բացատրությամբ, որ Ստրաբոնի ժամանակ Փավենե-Մարդպետականը Հայաստանի կազմում էր, այսինքն՝ հեղինակի տեղեկությունները Փավնիտիս-

Փավենեի վերաբերյալ արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրողությունները և հարկ չկա դրանք միմյանցից տարբերակել:

Փավնիտիս-Մարդպետականից արևելք գտնվող Կասպիանե-Փայտակարանի մասին Ստրաբոնն իր ապրած ժամանակաշրջանի հետ կապված ուղղակի տեղեկություն չի տալիս, սակայն դատելով այն հանգամանքից, որ Արաքսենի դաշտը տարածվել է նաև Արաքսի աջափնյակում, այսինքն՝ Կասպիանե-Փայտակարանի մի մասում, հետևաբար Կասպիանեն նրա ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ էր: Ինչ վերաբերում է Ստրաբոնի այն տեղեկությանը, թե Կասպիանեն Աղվանքի մի մարզ է⁹, ապա այս Կասպիանեն, ինպես ցույց է տվել Ա.Հակոբյանը, գտնվել է Կուրի և Դերբենդի լեռնանցքի միջև¹⁰, հետևաբար ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով կամ Տիգրան Մեծի կայսրության կործանումից հետո, կամ էլ Ստրաբոնի ժամանակ Կասպիանեն անցել էր Աղվանքին¹¹:

Այսպիսով, դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, ակնհայտ է, որ Մարդպետականը և Փայտակարանը գտնվել են Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ, հետևաբար Արաքսը չէր կարող սահմանագիծ լինել Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Մյուս կողմից էլ չվստահել Դելլիոսի վկայությանը՝ որպես արշավանքի անմիջական մասնակցի, ճիշտ չի լինի: Սակայն Պլուտարքոսի, մեր կարծիքով, մի շատ կարևոր տեղեկությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու հարցի լուծման բանալին: Պլուտարքոսն Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի անհաջողության մեղավոր է համարում հայոց Արտավազդ Բ թագավորին, քանի որ, ըստ նրա, «եթե Անտոնիոսի տրամադրության տակ մնային վեց հազար այն հեծյալները, որոնց Մարաստանից իր հետ բերել էր Արտավազդը (ընդգծումը մերն է-Խ. Հ.) և որոնք զինված էին զրեթե այնպես, ինչպես պարթևները ու սովոր էին նրանց դեմ մարտ վարելու, ապա հռոմայեցիները բաց ձակատամարտում կջարդեին թշնամուն, իսկ հայերը կկոտորեին փախչողներին, և թշնամիները ի վիճակի չէին լինի մարտերում այսքան պարտություններից հետո վերականգնել իրենց ուժերը»¹²: Եվ, իրոք, արշավանքի նախօրեին, Արտավազդը Անտոնիոսի բանակին տրամադրել էր վեց հազար հեծյալ և յոթ հազար հետևակ¹³: Այս վեց հազար հեծյալները հիշատակվում են նաև ավելի վաղ՝ Կրասսոսի արշավանքի կապակցությամբ: Ինչպես գրում է Պլուտարքոսը, Կրասսոսին առավելապես խրախուսեց Արտավազդը՝ հայոց թագավորը, որը հռոմեական ձամբար ժամանեց վեց հազար հեծյալներով, որոնք արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները¹⁴: Փաստորեն պարզվում է, որ այդ վեց հազար հեծյալները, որոնք հիշատակվում են և՛ Կրասսոսի, և՛ Անտոնիոսի արշավանքների կապակցությամբ, հայոց թագավորի թիկնապահ գունդն էր, որը մշտապես իր արքայի հետ էր: Սակայն ամենակարևորն այն է, որ այդ վեց հազար հեծյալները Մարաստանից էին բերվել: Անշուշտ, հազիվ թե կարելի է մտածել, թե Մարաստանի տակ պետք է հասկանալ Ատրպատականի թագավորությունը, որը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Հայաստանի հետ և պարթևների հետ պատերազմում էր հռոմեացիների դեմ: Հետևաբար, միակ հնարավոր նախնական եզրակացությունն

այն է, որ Մարաստանի անվան տակ տվյալ հիշատակությունում թաքնված է աշխարհագրական այլ անվանում, որն այս կամ այն իմաստով հարաբերվում է Մարաստանին: Եվ այս հարցում անփոխարինելի է հայկական սկզբնաղբյուրների նշանակությունը, որոնք օգնում են պարզաբանելու խնդիրը: Հայ մատենագիրների որոշ հաղորդումներից պարզվում է, որ Մեծ Հայքի երկրամասերից մեկը կոչվում էր Մարաց ամուր աշխարհ: Ստորև մեջ ենք բերում Մարաց ամուր աշխարհին վերաբերող տեղեկությունները: Այսպես, խոսելով քրիստոնեության տարածման մասին, Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աստարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն Խաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. և յԱնդացոց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորոց առ Նոր Շիրական երկրաւն, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքր-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաստարանութիւնն իւր»¹⁵:

Փավստոս Բուզանդը, անդրադառնալով հայոց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած երկրամասերին, գրում է. «Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ձեռնն իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհաւն, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից...»¹⁶: Փավստոսը գրում է նաև, որ ապստամբ Մարաց ամուր աշխարհը, այս անգամ Մարաց կողմեր անունով, Մուշեղ Մամիկոնյանը ենթարկում է հայոց Պապ թագավորին¹⁷: Մինչ այս հաղորդումը Փավստոսը նշում է, որ քանի դեռ Վասակ սպարապետը վաթսուն հազարանոց բանակով շարժվում է Այրարատում գտնվող պարսկական բանակի վրա, Արշակ թագավորը մնում է «յամուր տեղուջ ուրեմն յերկրին Մարաց, հանդերձ սպասաւորօքն»¹⁸:

Մարաց ամուր աշխարհի մասին հիշատակություններ ունի նաև Սեբեոսը. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ գորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց և առ երկրաւն Ասորոց, և զԿապուտկեայ առ Կիւղիկեայ, մինչև ցեզր ծովուն մեծի Արևմտից. և ցհիսիսոյ կողմանէ ի լեռն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեռն Չարասպ, և անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն»¹⁹:

«Իսկ զաւրն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրծուին: Ազդ լինի Երակլի կայսեր, եթէ եկն Խոռեամ ի Մրծուին առնու զգաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. զայ հասանէ ի Փայտակարան»²⁰:

Թովմա Արծրունին էլ գրում է, որ Բակուրակերտ ավանը գտնվել է Մարաց աշխարհում²¹:

Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատ Բագրատունին ապստամբելով Տիրան թագավորի դեմ, գնում է «ի կողմանս ամրութեանն Մարաց», սակայն Սյունյաց աշխարհում լսելով թագավորի մահվան լուրը, այդտեղ էլ մնում է²²: Համաձայն Պատմահոր, Արտավազը՝ Արտաշեսի որդին, Մարաց մեջ շինում է Մարակերտը, որը գտնվում է Շարուրա կոչված դաշտում²³: Այս Մարացը ոչ մի առնչություն չունի Մարաց ամուր աշխարհի հետ, քանի որ Տիգրան Երվանդյանը Աժդահակին հաղթելուց հետո նրա կնոջը՝ Անուշին, ավելի քան մեկ բյուր գերիների հետ «բնակեցուցանէ յարևելեայ ուսոյ մեծի լեռինն մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. և գերիս ասանս, զԽրամ և զՋուղայ և զԽորշակունիս իսկ ի միս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»²⁴: Մասիս լեռան և Գողթն գավառի միջև վերաբնակեցված մարերը հաստատվել են ոչ թե Մարաց ամուր աշխարհում, այլ զուտ հայկական միջավայրում:

Մեր կարծիքով, Մովսես Խորենացու հետևյալ տեղեկությունը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Պատմելով Երվանդի և Արտաշեսի հակամարտության մասին՝ Պատմահայրը գրում է. «Եւ Մարաց գօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին»²⁵: Անշուշտ, Խորենացու տեղեկությունները Արտաշեսի և Երվանդի վերաբերյալ պահանջում են առանձին պատմաքննություն: Օրինակ, հազիվ թե կարելի է համաձայնվել Պատմահոր այն հաղորդման հետ, թե Երվանդին օգնում էին նաև Վրաց և Կեսարիայի կողմերի ու Միջագետքի զորքերը²⁶: Սրանով, հավանաբար, Պատմահայրը ցույց է տալիս Երվանդի հզորությունը, որն, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Հայաստանը Երվանդ Վերջին արքայի օրոք, չնայած թագավորի լայնածավալ շինարարական գործունեությանը, այնքան էլ ուժեղ չի եղել: Իսկ ինչ վերաբերում է մարաց զորքերին, ապա սրանք, անկասկած, ոչ մի առնչություն չունեն Ատրպատականի զորքերի հետ, քանի որ ըստ Խորենացու, պարսից արքայից արքայի (ինձ՝ Սելևկյան Անտիոքոս Գ) հրամանով Արտաշեսին օգնում էին Ատրեստանի և Ատրպատականի զորքերը²⁷: Պատմահայրը նշելով, որ Երվանդին օգնում էր նաև Մարաց զորքը, նկատի ունի այն մարերին, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ են մտել մի փոքր ավելի ուշ՝ Արտաշեսի կողմից Փավստոս-Մարդապետականը գրավելուց հետո: Հավանաբար, այս ժամանակաշրջանից սկսած է, որ թագավորի թիկնապահ գունդը կազմավորվում է Մարդապետականի մարերից, որոնք՝ որպես օտարներ, ավելի հուսալի հենարան էին թագավորի համար և հենց այս մարդապետական գունդն էր, որ ավելի ուշ մշտապես ուղեկցում էր Արտավազին: Ըստ էության, հենց այս վեց հազարանոց գունդն էր, որ Տիգրան Մեծի հրամանով հուժկու հարվածով ներխուժում է Տիգրանակերտ և դուրս բերում թագավորի կանանց ու զանձերը: Մարաց ամուր աշխարհի մասին գրում է նաև Կորյունը. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն (Կռանշապուհից-Խ.Հ.) սկիզբն

առնելոյ զխուժադուժ կողմանսն Մարաց, որք ոչ միայն վասն դիւական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութեան, այլ և վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին դժուարամատոյցք էին»²⁸:

Բերված տեղեկություններից երևում է, որ Մարաց ամուր աշխարհը Մեծ Հայքի ծայրամասային երկրամասերից էր և, ինչպես ցույց է տվել Բ. Հարությունյանը, նույնական է ներկայիս Ղարադաղին կամ Վասպուրականի Կոտոր գետից դեպի արևելք ընկած հատվածին, որ հայտնի էր նաև Մարդպետական անունով²⁹: Համաձայն Խորենացու, Հայր Մարդպետի իշխանությունը տարածվել է Ատրպատականի սահմաններից մինչև Ճուաշ և Նախճավան գավառները. հայոց Վաղարշակ թագավորը «ներքինս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցՃուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ»³⁰:

Ներվելով Պողոմեոսի տեղեկությունների վրա³¹ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ արևմտյան Վասպուրականը հանդիսացել է առանձին վարչական շրջան՝ Տոսպ կամ Տոսպք (Θοσπιτις) գլխավոր գավառի անունով, իսկ արևելյան մասը կազմել է Μάρδοι-Mardi ստրատեգիա-մարզը, որը համապատասխանում է Մարդպետականին³²:

Կոտոր գետից արևելք ընկած Մարդպետական աշխարհը իր գոյության ողջ ընթացքում եղել է արքունական տիրույթ, որը ձեռական իշխանության իավունքով հանձնվում էր ներքինի հայր-մարդպետներին, ուստի երբեք էլ չէր կարող վերածվել ժառանգական տիրույթի³³: Հայտնի է, որ մ. թ. ա. 33 թվականին Անտոնիոսը Արաքսի մոտ հանդիպում է իր դաշնակցի՝ Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի հետ, որն Անտոնիոսից ստացավ Հայաստանի որոշ մասեր³⁴: Ըստ Պլուտարքոսի, Անտոնիոսի հանդիպումը տեղի է ունենում Մարաստանում³⁵, այն դեպքում, երբ Դիոն Կասիոսը նշում է Արաքսի մոտ: Այս երկու տեղեկությունները չեն հակասում մեկմեկու, քանի որ հանդիպումը տեղի է ունեցել Մարդպետականում, որը հռոմեացիների ընկալած Մարաստանն էր: Մեր կարծիքով, Ատրպատականի թագավորը ստանում է անդրարաքսյան Մարդպետական երկրամասը, որի բնակչությունն էթնիկապես մոտ էր Մարաստանին: Սակայն այս պարագայում գլխավորն այն էր, որ Հրահատի մոտ գտնվող Արտաշես Բ-ն, կորցնելով արքունական տիրույթ հանդիսացող Մարդպետականը, զրկվում էր անմիջականորեն իրեն ենթարկվող ռազմական ուժից: Ինչևէ, այս դաշինքը հռոմեացի եռապետի և մար Արտավազդի միջև ժամանակավոր էր, քանի որ Անտոնիոսի Ալեքսանդր որդին մինչ այդ հռչակվել էր Հայաստանի, Մարաստանի և Պարթևստանի արքայից արքա³⁶ և Օկտավիանոսին հաղթելուց հետո Անտոնիոսն իր հայտարարություններն իրականություն կդարձներ:

Հայաստանում պարթև Արշակունիների հարստության կրտսեր ճյուղի հաստատվելուց հետո արքունի գանձերի պահպանությունը հանձնվեց մարդ ցեղի առաջնորդներին, որոնք կոչվում էին «մարդպետ» և դրանով իսկ ծնունդ առավ այդ գործակալության նոր՝ «մարդպետութիւն» անվանումը: Մարդերի ցեղային կազմակերպության շնորհիվ գործակալությունը դարձավ ներքինացվող

առաջնորդների մենաշնորհը երկար ժամանակով: Սակայն մարդերի ցեղը շուտով, որպես առանձին էթնիկական տարր, անհետացավ հայկական միջավայրում, որի հետևանքով «մարդպետութիւն» գործակալության անպայման հանձնումը մարդ ցեղի ներքինացված նահապետներին բնականոն ճանապարհով ի չիք դարձավ: Ուստի ավելի ուշ շրջանում հայոց արքունիքն իր հայեցողությամբ հանձնում էր այդ այս կամ այն ազնվականին՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով³⁷: Այս գործակալության դերը չափազանց մեծ է եղել, քանի որ հայր-մարդպետները հանդիսանում էին Արշակունիների կանանցի և արքունիքի վերակացուներ, նրանց էր հանձնված թագավորական ամրությունների, բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների վերահսկողությունը³⁸: Բնականաբար, այսպիսի իրավասությունների պայմաններում հայր-մարդպետի իշխանությունը տարածվում էր նաև Մարդպետականից դուրս գտնվող արքունական մնացած տիրույթների վրա:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննության արդյունքները, կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշես Ա-ի կողմից Մեծ Հայքի թագավորությանը միացված Մարդպետականը հայ մատենագիրների երկերում արտացոլված է Մարաց ամուր աշխարհի կամ երբեմն Մարաց կողմեր անունով, որն օտարալեզու աղբյուրներում ընկալված է որպես Մարաստան: Այս Մարաստանը ոչ մի առնչություն չունի Մեծ կամ Փոքր Մարաստանի հետ, քանի որ նույնական է Ղարադաղին: Այս երկրամասի նշանակությունը մեծ է եղել արքունիքի համար, որովհետև մարդպետական գունդն էր հանդիսանում թագավորի թիկնազորը, որի թվաքանակն, անշուշտ, մեկ բյուր էր, քան աղբյուրներում հիշատակված վեց հազարանոց գունդը, քանի որ՝ հազիվ թե հեռանալով մայրաքաղաքից, թագավորն ամբողջ թիկնազորը վերցներ իր հետ և արքունիքը թողներ առանց պաշտպանության: Ըստ էության, «մարդպետութիւն» գործակալության հիմքերը դրվել են դեռևս Արտաշեսյանների օրոք³⁹, և այս գործակալության կարևորությունը պահպանվեց նաև Արշակունիների օրոք:

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE ISSUE OF THE PARTHIAN CAMPAIGN OF ANTONIUS

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that during the Parthian campaign of Antonius the River Araxes was not the boundary between Greater Armenia and Atropatene. The district of Mardpetakan (=Eastern Vaspurakan) of Greater Armenia also was known among the ancient Armenians by the names the impregnable land of the Medes and the regions of the Medes. But this historical fact Strabo and Plutarch have apprehended as Media. This Media is not related to Greater or Lesser Media, as it is identical with Karadagh to the east of the River Kotor. The royal ownership of Mardpetakan has been of great significance for the court, because the regiment of Mardpetakan was the king's bodyguard.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ստրաբոն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 47-49:
2. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ (կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան), Երևան, 2001, էջ 309:
3. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976, էջ 185:
4. Страбон, География в 17 книгах (перевод, статья и комментарий Г.Стратановского), Ленинград, 1964, XI, XIV, 5.
5. Նույն տեղում, XI, XIV, 4:
6. Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, - Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1994, թիվ 1-2, էջ 261:
7. Ղարաբաղյան Ա., Սյունիքի տարածքը և ազգաբնակչությունը հին և միջին դարերում, - Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 2002, թիվ 1, էջ 114-115:
8. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 264-265:
9. The Geography of Strabo (with an English translation by H. L. Jones), In Eight Volumes, London, 1969, XI, 4, 5.
10. Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպ) մարզի տեղադրության մասին, - ԼՀԳ, 1983, թիվ 1, էջ 99:
11. Новосельцев А., К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, - Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979, с. 13-14. Hewsen R., Caspiane: an historical and geographical survey, - Հանդես Ամսորեայ, Վիեննա, 1973, թիվ 1-3, էջ 94: Bais M., Albania Caucasia. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene, Milano, 2001, p. 51.
12. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 310:
13. Նույն տեղում, էջ 294:
14. Նույն տեղում, էջ 121:
15. Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ս.Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա.Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1983, էջ 468:
16. Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Բ. Պատկապետյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1987, էջ 248:
17. Նույն տեղում, էջ 320:
18. Նույն տեղում, էջ 222:
19. Պատմութիւն Սեբէոսի, աշխատասիրությամբ Գ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 53-54:
20. Նույն տեղում, էջ 125:

21. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ Վ.Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 92:
22. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ.Աբեղեանի և Ս.Յարութիւնեանի, լրացումները Ա.Սարգսյանի, Երևան, 1991, էջ 195:
23. Նույն տեղում, էջ 84:
24. Նույն տեղում, էջ 83:
25. Նույն տեղում, էջ 172:
26. Նույն տեղում, էջ 169:
27. Նույն տեղում, էջ 168:
28. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, Թիֆլիս, 1913, էջ 17:
29. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ձեռնական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, - ՊԲՀ, 1988, թիվ 4, էջ 47-50:
30. Մովսես Խորենացի, էջ 112:
31. Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901, p. 945, 997.
32. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 369:
33. Նույն տեղում, էջ 384:
34. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313: Դիոն Կասսիոս, էջ 187-188:
35. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313:
36. Նույն տեղում, էջ 314-315:
37. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի ..., էջ 383-384:
38. Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 64: Տե՛ս նաև Վարդանյան Վ., Մարդերը Վասպուրականում, - ՊԲՀ, 1971, թիվ 3, էջ 51-52:
39. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI- մ.թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 283: Ըստ էության, մարդերի ռազմական ուժի նշանակությունը Հայաստանի համար գնահատվել է դեռևս մ.թ.ա. V դարի վերջին, երբ, համաձայն Քսենոփոնի, մարդերը հիշատակվում են Օրոնտասի և Արտուխասի գորգերի մեջ (Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս (թարգմանությունը Ս.Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, էջ 89):